

Михайло Куницький (Луцьк)

Національна політика СРСР на західноукраїнських землях напередодні Великої Вітчизняної війни (1939–1941)

Аналіз подій, що відбувалися на Західній Україні в період вересня 1939 – червня 1941 рр., свідчить, що більшістю населення згаданого регіону радянська влада була сприйнята неоднозначно і навіть вороже. Для того, щоб змалювати чітку картину історичних подій того часу, виявити особливості і проаналізувати національну політику СРСР на західноукраїнських землях, слід детально розглянути ту соціально-економічну й політичну ситуацію на Західній Україні, яка склалася напередодні Великої Вітчизняної війни.

Починаючи з вересня 1939 р. становище в Західній Україні було надзвичайно складним. На всіх етнічних українських і мішаних українсько-польських землях, що входили до складу Польщі, налічувалося 9 млн 628 тис. жителів, у тому числі 5 млн 198 тис. – українці, 2 млн 328 тис. – поляки, 924 тис. – євреї, 78 тис. – німці, 48 тис. – росіяни, 50 тис. – представники інших національностей. Частка українців становила 62,4%, поляків – 25,6%, євреїв – 10,1%, німців – 1,0%, росіян – 0,5%, представників інших національностей – 0,4%¹.

Після поразки Польщі і приєднання західноукраїнських земель до радянської України восени 1939 р. на них запрацювала радянська ка-

¹ Ярош Б. Насильницька колективізація волинського села у 30–50-ті рр. (за новими архівними джерелами) // *Наук. вісн. Волинського держ. ун-ту.* – Сер. Історія. – 1997. – № 3. – С. 57.

ральна система, яка вже мала великий досвід переслідування й винищення «ворогів народу», «троцькістів», «буржуазних націоналістів», найрізноманітніших шпигунів, «зрадників» тощо. Зокрема, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1939 р. було розроблено цілу систему каральних заходів щодо осіб, які підпадали під вище означені категорії. Сюди потрапляли так звані осадники, колишні легіонери Ю. Пілсудського, направлені на західноукраїнські землі для прискорення їхньої колонізації. Ці та інші категорії польського населення разом з українцями стали об'єктом прискіпливої уваги радянських каральних органів².

Одразу після приходу на Західну Україну більшовики проявили свої «визвольні» наміри, розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Припинилася нормальна робота, культурне й політичне життя. Кожен день приносив нові арешти, дух непевності та страху. Згідно з постановою ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ухвалив власне рішення, відповідно до якого секретарі Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського, Рівненського обкомів партії зобов'язувалися особисто займатися виконанням планів переселення осадників³. Постановою ЦК КП(б)У регламентувалося, зокрема, використати власність осадників у такий спосіб:

- а) землю передати в земельний фонд обласних виконкомів із подальшою передачею для радгоспів і колгоспів;
- б) продуктивних тварин і сільськогосподарський інвентар передати колгоспам і радгоспам;
- в) будинки використати під школи, медичні пункти, лікарні, дитячі садки, сільські ради. Частина – під контори майбутніх МТС, радгоспів;
- г) домашнє меблювання – для дитячих будинків, шкіл, лікарень⁴.

Згідно із статистикою, станом на 3 квітня 1940 р. у західних областях України було «звільнено» 38 091 будинок, у тому числі на Львівщині – 7903, на Волині – 10 630, Станіславщині – 3733, Дрогобиччині – 4333, Тернопільщині – 6449, Рівненщині – 5154 будинки⁵.

Упродовж 1940–1941 рр. із західних областей на спецпоселення було відправлено колишніх поміщиків, власників підприємств, торгов-

² Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни // Дис.... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999 (далі – Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці). – С. 26.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 49.

⁴ Там само, спр. 17, арк. 50.

⁵ Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці. – С. 27.

ців, керівників і членів політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії. Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р., виселенню підлягали також сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги, тобто 1,8–2,4 га землі, і які користувалися пільгами польської держави⁶.

Обласне керівництво тиснуло на районні органи влади – якнайшвидше закінчити переселення. У Тернопільській області до середини квітня 1940 р. було виселено 7 тис. сімей осадників, що становило 31 700 осіб; 513 сімей польських офіцерів; 482 сім'ї поміщиків; 37 сімей фабрикантів, 61 сім'я жандармів⁷. Схожа статистика існує по кожній із областей Західної України. Приміром, з Волинської області до квітня 1940 р. було виселено понад 1700 сімей осадників, що становило близько 10 тис. осіб.

Деякі репресії видаються дивними до парадоксів: фактичних ідейних співників радянської системи, членів КПЗУ, теж було безжально перемелено радянською репресивною машиною⁸.

Однією з ганебних сторінок режиму стали жорстокі розправи з людьми, які знаходилися у в'язницях. За короткий час тюрми західних областей України переповнилися невинними людьми. Органи державної безпеки намагалися їх з початком війни вивезти углиб країни. Про кількість в'язнів на цей період красномовно свідчить такий факт. 24 червня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан Філатов запросив 948 вагонів «для вивезення в'язнів углиб країни»⁹. Однак швидкий наступ німецьких військ зірвав цей намір. Тоді і прийнято було рішення – знищити в'язнів. Така доля спіткала в'язнів Вінниці, Луцька, Кременця, Рівного, Ковеля. Львова, Тернополя та інших міст¹⁰. Так, наприклад, з Луцької тюрми 23 червня 1941 р. було відпущено на волю лише 44 засуджених за побутові злочини. Усіх інших, близько 2 тис.

⁶ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995. – С. 77.

⁷ Там само. – С. 78.

⁸ Стрільчук Л. В., Колесник В. П. Геноцид проти населення Західної України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) // Матеріали ХІ науков. конф. професорсько-викладацького складу і студентів Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. – Луцьк, 1995. – С. 18.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 224.

¹⁰ Рожко В. Пам'ять нашого болю // *Літопис Волині*. – Ч. 17/18. – Вінніпег, 1992. – С. 117.

осіб, знищено було у дворі в'язниці¹¹. Того ж дня у Ковельській в'язниці розстріляно 250 в'язнів¹².

Радянський режим безжалісно знищував традиційні громадсько-політичні структури західного регіону. Політичні партії, громадські об'єднання, культурні спілки негайно було заборонено або взято під контроль. Керівництво ними перейшло до осіб, які прибули з інших регіонів країни і в переважній більшості не знали і не бажали знати місцевих особливостей, звичаїв і традицій¹³.

Зміна державної приналежності регіону означала неминуче підпорядкування усіх складових його життя засадам соціально-економічного і суспільно-політичного ладу СРСР. Цей інтеграційний процес здійснювався за рецептами сталінської тоталітарної системи. У господарському житті впродовж короткого відрізка часу радянський режим доклав великих зусиль насамперед до зміни відносин власності з метою зробити її державно-кооперативною, підпорядкованою цілковитому контролю з боку тоталітарної системи.

Найскладнішим виявилось це завдання в аграрному секторі – домінуючому серед усіх галузей економіки регіону. Головною перешкодою для переходу до колективних сільських господарств радянського типу (колгоспів) у краї були віковічні традиції приватного, а не общинного землеволодіння, що історично тут склалися. Тому, щоб приспати пильність і повернути на свій бік якнайбільшу кількість західноукраїнського селянства, на початковому етапі аграрного реформаторства радянська влада увагу акцентувала на ліквідації лише великого землеволодіння – поміщицьких, церковних, монастирських, осадницьких та інших великих приватних маєтностей.

Радянська влада, прилучивши західноукраїнські землі до УРСР, розпочала підпорядкування села тоталітарному режиму. Ця політика включала ряд етапів, першим з яких була експропріація земель поміщиків, державних чиновників, осадників, монастирів, і передача частини цих земель бідним селянам. На другому етапі, – заручившись підтримкою частини населення, повністю було колективізовано сільське господарство.

Насильницька колективізація одноосібного західноукраїнського села набула характеру гострої боротьби. Вона супроводжувалася ре-

¹¹ Білас І. Зазн. праця. – С. 236.

¹² Рожко В. Зазн. праця. – С. 117.

¹³ Стрільчук Л. В. Причини третьої хвилі української еміграції // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – К., 1998. – С. 78.

пресіями по відношенню до одних і заграванням з іншими. На темпи і методи колективізації значною мірою впливала збройна боротьба з учасниками національно-визвольного руху. Саме від результату цієї боротьби залежала доля колективізації.

Із загостренням міжнародної ситуації радянські органи прискорювали темпи колективізації. Радянська влада намагалася утвердити свої позиції у новостворених областях. Навесні 1941 р. у Волинській області, наприклад, було колективізовано 36 244 господарства, або понад 18,8% від загальної їхньої кількості¹⁴.

Ціною величезних зусиль і численних жертв влада нав'язала західному регіонові України радянську модель колективного господарства. Хоча заради справедливості треба зауважити, що 1939–1941 рр. були спокійнішими у колективізації порівняно з другою половиною 40-х рр. Друга половина 1940-х характеризувалася загостренням ситуації і наростанням конфліктів через колективізацію, втілювану руками уповноважених, відряджених із східних регіонів, і загостренням репресій з боку державного апарату. Місцеве населення до завершення розгрому УПА утримувалося від вступу до колгоспів.

Об'єднання одноосібних господарств у колгоспи призвело до різкого зниження їхньої ефективності. Потрібні були значні державні дотації, щоб утримати при житті нові колгоспи. Такі ж процеси тривали і в центральних та східних регіонах України, але значно раніше.

Процес, який у період вересня 1939 – червня 1941 рр. охопив західноукраїнське суспільство, можна визначити терміном «радянізація». Окрім встановлення однопартійної політичної системи радянського зразка із монополією комуністичної партії на державну владу та особливими функціями репресивних органів державної безпеки, окрім переходу до державної директивної економіки, основу якої склала ліквідація приватної власності та встановлення державної власності на засоби виробництва, тотальний контроль держави поширюється також на усі прояви духовного життя і супроводжується його жорсткою ідеологізацією.

Особливу увагу нова більшовицька влада звертала на антирелігійну пропаганду. Як відомо, релігія і церква завжди відігравали важливу роль в житті західних українців. Церква була своєрідним барометром настроїв української спільноти, у ній кристалізувалися і знаходили свій прояв ті прагнення, які жили у суспільстві. А тому не дивно, що християнська мораль виступала тут як основна ідеологія. Крім кількох

¹⁴ Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці. – С. 28–29.

відсотків, населення Західної України належало до чотирьох основних конфесій. Спираючись на дані перепису 1931 р., можна припустити, що у Західній Україні на час її включення до складу СРСР проживало трохи менше як 2 млн римо-католиків, близько 1,5 млн православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн греко-католиків та 800 тис. юдеїв¹⁵.

У складі СРСР всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися у дуже складному становищі: вони самою своєю природою не вписувалися у радянську систему. Перший удар нової влади було спрямовано проти Римо-католицької церкви. Костьоли вважалися головними осередками антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили вже до перших хвиль арештів і депортацій, проведених НКВС. У перші ж місяці після приходу Червоної армії на територію Західної України було заарештовано 57 священнослужителів, 14 із них – розстріляно¹⁶. Поступово набрав сили методичний наступ на Греко-католицьку й Православну церкви.

Розгорнувся також наступ на самі церковні організації й служителів культу. Вже восени 1939 р. припинили діяльність Богословська академія, Перемишльська, Львівська, Станіславська єпархіальні духовні семінарії, Богословське наукове товариство. Було заборонено видавати церковні газети і періодичні видання. Церквам заборонили користуватися поштовим зв'язком. Священикам не дозволялося відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, причастя або похоронного обряду¹⁷.

У багатьох місцевостях було конфісковано, переважно під радянські установи, будівлі церков, націоналізувалися молитовні будинки, костьоли, синагоги, будинки різних релігійних і громадських товариств.

У грудні 1939 р. у західних областях України радянські органи влади почали проводити паспортизацію населення. А 14 квітня 1940 р. президент Верховної ради УРСР видала указ «Про реєстрацію актів громадянського стану у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР», яким від священників вимагала негайної передачі всіх церковних книг, у яких десятиліттями велися записи всіх новонароджених після хрещення. Указ було прийнято згідно із вимогою НКВС для суцільного обліку населення та контролю за ним.

¹⁵ *Луцаківська І.* Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волинського держ. ун-ту. – Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 11.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 12.

Спроби властей підірвати вплив церкви були скеровані на неї як ізсередини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, в тому числі єпископів, піддавалися постійному нагляду, робилися спроби посягти внутрішній розбрат між ними. Зовнішнє втручання теж набрало загрозливих форм. Про це засвідчує, зокрема, невдала ініціатива заснувати національну Греко-католицьку церкву, яка би розірвала зв'язки з Ватиканом. З боку властей, це було намагання зруйнувати адміністративну структуру Греко-католицької церкви, яка мала високий авторитет і вплив на населення Галичини¹⁸.

Щодо Української автокефальної православної церкви на Волині, то більшовицьке керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції Московського патріарха. При цьому переслідувалася, в першу чергу, політична мета, ні у рядового духовенства, ні у вірних згоди не питали і зборів для вирішення питання про зміну церковної юрисдикції не збирали.

Впродовж 1939–1941 рр. відбувалися політичні переслідування того українського духовенства, яке за польської влади було активним на національній і громадській роботі. Декому із священників інкримінувалася антирадянська агітація. Таких заарештовували, ув'язнювали, інших вивозили вглиб території СРСР.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свої націоналістичні погляди, виходила за рамки обережної критики радянського режиму. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки для церкви в цілому, митрополит А. Шептицький вжив заходів, щоб такі нерозважливі кроки не робилися, бо вони могли призвести до повної втрати контролю над ситуацією, яка й так була нестабільною. З метою запобігання репресій митрополит А. Шептицький запропонував священникам дотримуватися політичної нейтральності. Одночасно митрополит робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 р. У грудні 1940 р. митрополит нагадав священникам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати усі релігійні права, даровані радянською конституцією¹⁹, а у листі до завідувача Львівським обласним відділом народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак ці та інші заходи не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці органами влади не дотримувалися.

¹⁸ Там само. – С. 13.

¹⁹ *Шептицький А.* Листи-послання (1939–1941). – Львів, 1991. – С. 76.

Незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки анти-релігійної кампанії в 1939–1941 рр. залишалися більш ніж скромними. У цей період радянська влада побоялася відкрито виступити проти церкви. В умовах очікування дальших воєнно-політичних катаклізмів і непевності у своєму завтрашньому дні люди ще тісніше прив'язувалися до церкви, а утиски і переслідування священників викликали загальне співчуття до них. Культ войовничого атеїзму закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи першого перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що почуття страху за своє життя, викликане терором з боку органів державної безпеки.

Національна політика СРСР на західноукраїнських землях у переддень радянсько-німецької війни характеризувалася недовірою до західних українців, репресіями проти неблагонадійних, «ворогів народу», громадських політичних та релігійних діячів.

Підсумовуючи вищесказане, можна визначити ряд непопулярних рис радянської політики на західноукраїнських землях у період вересня 1939 – 1941 рр.: репресії проти заможної частини селянства, насильницька колективізація, оголошення поза законом членів і керівників громадських і політичних партій, альтернативних ВКП(б), релігійні переслідування тощо. Ці непопулярні заходи радянської влади, двадцять два місяці такого «нового життя» з часу приєднання Західної України до УРСР сприяли тому, що частина місцевого населення сприйняла прихід німців з деяким полегшенням²⁰. А повторний прихід 1944 р. радянської влади на Західну Україну був зустрінутий переважною більшістю населення вороже.

²⁰ *Сойка І.* Характеристика часу німецької окупації 1941–1944 рр. на тлі окремих фактів // *Літопис Волині*. – Ч. 6. – Вінніпег, 1962. – С. 71–72.